
ДОСЛІДНИК СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

Олександр БОСИЙ, Людмила БОСА

“До цієї пори я не зустрічав людини з такою широкою душею, яка так уміє близько до серця сприймати чужий стан і чужі втрати або ж радість, з такою гіркотою озивається про все низьке і підле, і так захоплюється високим, ідеальним”, — таким залишився у пам’яті одного з своїх учнів викладач Єлисаветградського земського реального училища Володимир Миколайович Ястребов.

Як науковець, він зробив помітний внесок у розвиток української національної культури кінця ХІХ століття, в той час, коли силами нечисельної, але духовно потужної інтелігенції пробуджувалася Україна. Діапазон його наукової і творчої діяльності був надзвичайно широкий: історія, географія, етнографія, археологія, педагогіка, література. В кожній із цих сфер В. Ястребов залишив частину своєї душі. Са-

ме він започаткував системне вивчення традиційної культури Півдня України, виробив власну методичку збирання й опрацювання етнографічних матеріалів, разом зі своїми учнями проводив експедиції й археологічні розкопки, публікував результати досліджень у різноманітних наукових виданнях. Він організував перший у Єлисаветграді історико-археологічний музей, на базі якого й створено пізніше Кіровоградський обласний краєзнавчий музей.

На вшанування пам’яті Володимира Ястребова на Кіровоградщині започаткована у 1995 році обласна краєзнавча премія, що надається за помітні здобутки у сфері історії, етнології і культури краю. Найцінніша прикмета цього конкурсу — те, що з’являється усе більше й більше молодих дослідників, гідних претендентів на цю відзнаку.

Володимир Ястребов не був уродженцем степів і не був українцем. Але про нього, як про справжнього патріота і захисника української народної культури, вдячно згадують як колеги-науковці А. Кримський, О. Маркевич, М. Сумцов, так і його земляки Мороз, Н. Бракер та ін. У своїх спогадах вони зберегли яскравий образ поважного вченого і чуйного педагога, людини високих моральних якостей, тонкої і щирої на добро душі.

Народився Володимир Ястребов 6 липня 1855 року у російській глибинці, в селі Крива Лука Самарської губернії. Його батько був священиком, людиною суворої вдачі, на яку, очевидно, вплинула рання смерть його молодій дружини. Тож Володимир змалку виховувався нянею, яку згадував завжди з вдячністю. Адже саме вона заклала основи його світогляду, а пізніше допомогла здобути і необхідну освіту.

Першою сходинкою у великий світ для хлопця стало навчання у самарській гімназії, яку він успішно закінчив. За рекомендаціями вчителів поїхав до Одеси і вступив до Новоросійського університету на історико-філологічний факультет. Студент виявляв особливий потяг до знань, багато читав, захоплювався лекціями з філософії викладача Р. Ординського, але найбільший вплив на нього мали лекції відомого професора-слов'янознавця В. Григоровича.

Після закінчення університету майже одночасно з В. Григоровичем В. Ястребов переїздить до провінційного Єлисаветграда, де обіймає посаду викладача історії в реальній школі Єлисаветського земства. Роботою молодий історик був задоволений, захоплювався своїми учнями і покладав на них великі надії. Його лекції були зразковими. *“Такого викладача не скоро знайде собі реальна школа”*, — так по його смерті сказано колегами в некролозі.

У Єлисаветграді у нього було багато одноподумців. Серед них книгар В. Менчиць, якого вважали ходячою енциклопедією українського фольклору, знавець і збирач місцевої старовини священик В. Никифоров та ін. Він розпочав розкопки курганів та збирання пам'яток народного побуту і фольклору Херсонщини. При цьому він умів передати любов до старожитностей і своїм учням. Тож вони постійно збирали для нього пісні, казки, писанки, візерунки й предмети побуту.

Нестерпним для його динамічної натури був казенний дух догматичного навчання і далекої від творчості штучної методики, адже на педагогічних нарадах безкінечно оповіщались чергові циркуляри ідеологічно “правильного” навчання. А в училищі панувала казенщина: з актової зали зникли репродукції, якими вони колись разом з учителем малювання П. А. Крестоносцевим прикрасили стіни; музей пересунули у незручне приміщення; при ревізіях йому ввічливо радили не “читати учням лекцій”, а триматися підручника, що “цілком задовольняло педагогічні вимоги”. В стінах училища панувало гасло: *“Не дай бог, попечитель узнает!”* І, як засвідчує М. Сумцов, В. Ястребов не раз приходив додому надзвичайно схвильований. *“Він був справжній джентльмен, — згадував один з його товаришів, — нездатний до найменшої тіні підступу або зловживання”*. Коли по училищу пішов поголос, що дехто із учителів бере хабарі, це страшенно обурило і знервувало Ястребова. На відміну від деяких викладачів, він навіть приватних лекцій ніколи не читав, вважаючи це нечесним. При цьому був ініціатором добровільних “народних читань” при реальній школі й інколи організовував для учнів продаж дешевих книжок.

Значною подією в житті Єлисаветграда стала організація В. Ястребовим історичного і географічного відділів при музеї реального училища. Розуміючи, яке значення для формування повноцінної особистості має вивчення історії і старовини рідного краю, він намагається до формування музейної колекції залучати якомога більше жертводавців. Особливо цінними у колекції були дві кам'яні баби (нині стоять біля обласного краєзнавчого музею), кам'яні молотки, кременевий нуклеус, наконечники стріл, зібрання предметів скіфської доби із курганів, монети, медалі, книги, карта Єлисаветграда XVII ст. та ін. В. Ястребов зазначав, що “з дозволу Правління училища у 1884 році колекція була експонована на виставці у приміщенні Одеського університету, під час археологічного з'їзду, котрий там проходив, вона була помічена і оцінена як учасниками, так і головою з'їзду А. С. Уваровим”. У листі до професора М. Сумцова від 23 квітня 1895 року він пишається тим, що *“у нас — який не є, а все ж є, маленький археологічний музей, у нас, нарешті, — народні читання, в яких, з гор-*

дістю можу сказати, і моя крапля меду є!” Він пишався своїм музеєм і тяжко пережив випадок, коли археологічна комісія, узявши на перегляд бронзову ручку від посудини у вигляді медузи, забрала її для Ермітажу як рідкісну і цікаву з наукового погляду, а замість неї прислала в музей інші маловартісні предмети.

У статті, присвяченій 30-м роковинам його смерті, Наталія Бракер відзначає, що він активно вивчав місцеві архіви церков та колишньої фортеці і таким чином здобув матеріал для своїх пізніших творів: “Архив крепости Св. Елисаветы”, “Чума в северной части Елисаветградского у. Херсонской губ.” та ін. До цієї роботи він залучав інтелігенцію з навколишніх сіл, учителів, священників. Багато допомагала в цій справі його колишня учениця, а потім і вчителька — Ганна Тобілевич, що, на жаль, теж померла молодою.

Перші літературні публікації В. Ястребова призначалися для дитячого читання, як, наприклад, “Детство Петра Великого”, написане після подорожі з Єлисавета до Москви. Але не завжди вони були адекватно оцінені. Зокрема, А. Кримський зазначав, що В. Ястребов мало не втратив місце роботи за одну з своїх ювілейних статей про імператорів Петра та Олександра І, яку спробував подати у дитячому викладі і в якій фамільярно назвав царя Петра Великого — Петей. Під враженням від подорожі до Італії надрукував ряд нарисів у журналі “Семья и школа”.

Наукові статті, присвячені місцевій історії та етнографії, такі як “Домашнее воспитание начала нашего столетия”, “Греки в Елисаветграде”, молодий учений надсилав до “Киевской старины”, співробітником якої залишався до кінця життя. А в “Древностях Московского Археологического общества” та “Записках Одесского общества Истории и Древностей” друкувались його археологічні огляди та звіти про розкопки. Серед них варто відзначити важливе дослідження “Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии” (1894). Праці Ястребова поширилися у наукових колах. Тож його у 1892 році було обрано дійсним членом історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті та членом-кореспондентом церковно-археологічного товариства при Київській Духовній Академії. Він став також співробітником Петер-

бурзької Археологічної Комісії, яка доручила йому провести розкопки Лядінського і Темниковського могильників у Тамбовській губернії. Звіт про них, надрукований окремою книгою, є свідченням наукової зрілості дослідника.

Невід’ємною частиною зацікавленості Ястребова археологією був пошук історичного коріння культурних явищ, які він спостерігав серед простого люду. Приваблювала і постійна інтрига знайдених речей, на основі яких він робив спроби проникнути у таємничий світ минувшини: *“Можливо, у компаніївських могилах... ми маємо перші екземпляри, що належать загубленим, маловідомим племенам; можливо, вони кинуть промінь світла у темну передранкову пору давньої, але рідної нам Русі; встануть із надр землі ці тисячолітні богатирі, свідки сивої давнини — і самі повідають нам, звідки вони прийшли, чи не родичі вони скіфам, покажуть нам свій меч-кладенець, котрим крушили поганих, відкриють нам зачарований скарб, цінніший куп золота і срібла”*, — так могла мислити лише патріотично налаштована, цілеспрямована, творча і непересічна особистість. За цими словами згадується вже сучасний археолог — Борис Мозолевський, який також все своє життя присвятив пошуку символічного і потрібного українському народу “меча-кладенця”, але знайшов інший цінний скарб — золоту пектораль, символ творчого духу скіфів.

За десятиріччя активних досліджень В. Ястребов зі своїми учнями зібрав у селах Херсонської губернії велику кількість історико-археологічного й етнографічного матеріалу. 1894 року вийшла в світ основна його праця — “Материалы по этнографии Новороссийского края...”, що стала підсумком тривалої наукової діяльності. Вона складається з двох частин: 1. Марновірства і звичаї (уявлення про світ, народний календар, уявлення про людину, народна медицина, демонологія, весілля та ін.); 2. Легенди, казки і оповідання. Надзвичайно цікавим є словник народних версій походження назв сіл, річок, балок, курганів, скель та ін. “Взагалі, — відзначає професор М. Сумцов, — у збірнику видно редакторську руку, дбайливість про розпорядок і систему, уважне відношення до інтересів науки і читача”. “З тої сировини, — пише В. Ястребов у короткій передмові, — яка набралася в нас протягом 10-ти років, ми подаємо тут лише те, чому або зовсім не знайшли прямих

аналогій у друкованих збірниках, або знайшли варіанти, що різняться у подробицях”. Від такої обережності збірник тільки виграв.

Особливістю наукового підходу до матеріалу у В. Ястребова було те, що в його працях *“немає нескінченних паралелей, якими так люблять красуватися наші етнографи, але в них завжди є свіжий і цінний матеріал, сумлінно переданий і акуратно описаний, на Ястребова можна покластися”*, — відзначав О. Маркевич. Прикладом такої праці є цікава стаття *“Малорусские прозвища Херсонской губернии”* (1893 р.), у якій зібрано близько 400 прізвищ. У ній В. Ястребов висловив багато цікавих думок про значення прізвищ для вивчення мови, про те, коли, ким і за яких обставин вони даються, про віддзеркалення у них народних світоглядних уявлень, релігійно-етичних понять і вад, про перехід особистих прізвищ в топографічні назви, про перетворення їх у приказки, прислів'я, дитячі пісеньки, суперечки та ін.

Його етнографічні дослідження — це самовіддана жертвна праця, яка базувалась на голому ентузіазмі і нестримному бажанні врятувати потужну, але беззахисну перед урбанізаційними процесами українську культуру, яку розмивала і безжально нищила прогресуюча примітивна солдатсько-трактирна культура.

“Щиро дякую Вам за теплі слова співчуття до мене в статті Вашій, надрукованій у “Киевской старине”. Ви, та ще Волков (етнограф Федір Вовк — авт.) наповнюєте ту пустку байдужості, в якій я просто задихаюся. Я такої думки, що навчальний заклад в провінції покликаний служити науковим світочем для свого району, бути науковою станцією для проведення знань з центрів у темну масу народу і в напівсвітло “суспільства”, і для чорнової наукової роботи по збиранню і класифікації матеріалів, по виробленню будівельного матеріалу для великої будівлі науки. Це — моя заповітна мрія,

до якої я незмінно прагнув і прагнутому, дороговказна зірка, яка освітлює життєвий шлях, на якому постійно зустрічаються і смердючі болота, і камені спотикання”, — пише він у листі до професора М. Сумцова.

Поважна наукова діяльність В. Ястребова, як зазначає М. Сумцов, це живе спростування думки про неможливість праці в провінції: *“Працювати можна, хоч зрозуміло, що краюому вченому доводиться витратити на наукові досліджування більше енергії, більше праці, через недостачу допоміжного матеріалу, і тому така діяльність заслуговує окремого громадського визнання”*. При цьому В. Ястребов був людиною надзвичайно вимогливою до себе. Так Н. Бракер писала, що коли професор Кондаков запропонував йому посаду завідуючого керченським музеєм, він відмовився, пославшись на своє, ніби недостатнє знання грецької мови.

Тривалий час він перебуває на скромній посаді викладача реального училища, невтомно працює для науки, для народної самосвідомості та освіти. За напрямком наукової діяльності він був продовжувачем справи свого знаменитого вчителя професора-славіста В. Григоровича. Від нього

Ястребов засвоїв увагу й пошану до різних націй і ставився з великою любов'ю і шаную до українців. Красномовним є лист В. Ястребова до М. Сумцова (14.05.1895): *“Зовсім невідомий мені парубок, не зовсім грамотний, який з чуток узнав, що я збираю етнографічні матеріали, присилає товстенний зошит чудово записаних ним повір'їв, замовлянь, переказів, анекдотів і казок, чудово для самоука виконаний ним з натури малюнок приготування нареченої до вінчання, збірка власних його віршів і лист, котрий глибоко зачіпає мене поривами до світла і безпорадністю положення в нерівному середовищі, в положенні безправного члена сім'ї.*

Я послав йому екземпляр Кобзаря і просив вислати решту віршів, яких, як він пише,

у нього багато, і продовжувати збирання матеріалів. Цікаво буде особисто познайомитися з ним. Хочеться написати про нього (ось би Вам — цікавий розділ для “Современной малорусской этнографии”, але не знаю, куди і ткнутись із статтею, в якій необхідно буде зробити витяги з малоруських віршів мого незнайомого знайомця.

Невже і мені — кацапу, шукати притулку в Галіції? — Що робити!...”

Останні роки життя були дуже тяжкі і смутні для Ястребова: він палко любив свою родину, але дружина тяжко хворіла, і раптом протягом місяця він поховав двох своїх дітей, і вже сам від сімейної трагедії перебував на межі психічного розладу. Раптова смерть духовного батька В. Григоровича стала для нього справжнім потрясінням. Восени 1892 року в Єлисаветграді за активної участі Ястребова було відкрито пам’ятник на могилі В. Григоровича. На це свято приїхали з Одеси професори Ф. Успенський, О. Маркевич, Г. Афанасьєв та ін. На урочистому засіданні В. Ястребов виголосив невелику, але пережиту серцем промову “про значення пам’ятника для місцевої громади” і про те, як його вчитель ставився до культури краю, що став йому рідним. Промова справила велике враження на присутніх щирістю того, хто “мав щастя бути його учнем”: *“Не на відпочинок приїхав до нас відставний професор, а для нових праць. Незабаром після приїзду сюди він збирався робити, якщо навіть і не робив на ділі, поїздки по селах з метою особистих опитів місцевих жителів і настирливо закликав до того ж і учнів яких, зустрів тут. Стародавній мудрець запалив ліхтар і шукав справжньої людини. Новий наш мудрець, Віктор Іванович, завжди носив в собі іскру Божу і теж шукав, — шукав корінного новоросійського тубільця, хранителя старовини і виробника у великій справі народної самосвідомості, — шукав — і не один раз знаходив таких тубільців”*.

Після цієї події В. Ястребов впав у апатію, говорив усе частіше про померлих діячів, і

дружина його небезпідставно тривожилась за його здоров’я. Нервова хвороба вченого, спричинена сімейною трагедією, повторно була спровокована сонячним ударом, і загострилась 1897 року, коли В. Ястребов повіз своїх учнів у наукову екскурсію до Криму. Його доставили в Єлисаветград, а потім відвезли до Харкова. На деякий час психічний розлад минув, але хвороба прогресувала і Ястребова довелося помістити в Херсонську психіатричну лікарню, де він, фатально наслідуючи трагічну долю свого батька, упокоївся у кінці 1898 року. У Херсоні його скромно і поховали.

Його архів, у якому були, листи, щоденники, статті, альбоми малюнків орнаментів, писанок та вишивки, за деякими свідченнями, загинув під час великої повені у Єлисаветграді 1900 року. Музей Ястребова в училищі після його смерті занепав, і, як відзначав О. Маркевич, *“тільки деякі його мізерні рештки переходять у краєвому музеї”*.

Так закінчилося життя цього неспокійного уродженця далекого Поволжжя, який вкоринився в цій землі і віддано служив її науці, культурі, освіті.

Сьогодні спадщина Володимира Ястребова чекає своїх дослідників. Добрим прикладом був досвід “Народного слова” з його унікальним краєзнавчим додатком “Єлисавет”, редактованим відомим дослідником Олександром Чудновим. Складена ним бібліографія творів В. Ястребова, переведені у формат CD окремі листи, статті, етнографічні записи, рецензії є цінним джерелом для подальшого вивчення культури нашого краю. Нині, до 150-річчя від дня народження видатного історика, етнографа і педагога, нагальною є потреба перевидання основної його праці “Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Єлисаветградском и Александрійском уздах Херсонской губернии В. Н. Ястребовым”. Слід нарешті опублікувати окремим виданням і дитячі казки, записані В. Ястребовим сто років тому від носіїв традиції у селах краю, які є справжніми скарбами народної мудрості.

This article is devoted to the Volodymyr Yastrebov's folkloristic and ethnographical work. This material is very valuable because it gives some new information about unknowing work and personality of this scholar from the point of view of the contemporary field and anthropological work.